

УДК 159. 913

Єгоров О.В., доцент оперативно-тактичної кафедри УЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ПОДАТКОВОЇ МІЛІЦІЇ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розглядаються особливості й сутнісні характеристики психологічної адаптації співробітників податкової міліції до діяльності в екстремальних умовах. Показано, що дія екстремальних факторів приводить до виникнення в них негативних функціональних станів і необхідність оптимізації діяльності цих фахівців.

Ключові слова: психологічна адаптація, екстремальні умови діяльності.

Актуальність проблеми. Проблема діяльності й життєдіяльності в особливих або екстремальних умовах давно є об'єктом пильної уваги багатьох фахівців, у тому числі й психологів. Сучасні уявлення про психологічні наслідки екстремальних впливів на військовослужбовців у психології традиційно розглядаються у двох основних напрямках: з погляду їхнього впливу на ефективність бойової діяльності й з погляду збереження психічного здоров'я й повернення до строю тих, на кого екстремальність вплинула негативно. Існує також достатня кількість робіт, у яких досліджувалися масові прояви різних форм психологічної дезадаптації у ветеранів сучасних локальних війн.

Екстремальні умови діяльності співробітників податкової міліції (ПМ) не були предметом спеціальних досліджень. Відсутні також наукові праці, у яких би аналізувалися питання психологічної адаптації цих фахівців, об'єктивні й суб'єктивні фактори психологічної адаптації співробітників ПМ, критерії, показники й етапи оптимальної адаптованості, екстремальні дезадаптуючі фактори й т.п. Все це доводить актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Проведений аналіз робіт вітчизняних і закордонних учених, що досліджували різні аспекти адаптації людини, показує, що існують різні наукові підходи в розумінні сутності й змісту цього процесу, виділяється спеціальний напрямок дослідження адаптації в діяльності в особливих й екстремальних умовах.

Проблема психологічної адаптації до екстремальних умов діяльності ставиться в контексті вивчення особливих і екстремальних умов діяльності в роботах багатьох авторів [1; 3; 5; 7]. При цьому в центрі уваги перебуває переважно космічна проблематика, авіаційна, морська, полярна, а також діяльність військових фахівців, пожежних і т.п.

Однак, незважаючи на актуальність і практичну значимість, психологічні особливості адаптації співробітників ПМ до діяльності в екстремальних умовах досліджені недостатньо. Відсутнє спеціальне дослідження цього питання, що включають обґрунтування методологічної бази й визначення ефективних підходів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Психологічна адаптація особистості розуміється як постійний процес активного пристосування людини до умов середовища з метою досягнення між ними гомеостатичного зрівноважування. Сутність психологічної адаптації держслужбовців ПМ до діяльності в екстремальних умовах полягає у встановленні оптимальної відповідності особистості й навколишнього середовища шляхом комплексної оптимізації фізіологічних функцій і поведінкових реакцій, що дозволяє протистояти екстремальним факторам і забезпечувати діяльність на рівні «оперативного спокою».

Сутнісні характеристики процесу адаптації співробітників ПМ до діяльності в екстремальних умовах розроблялися нами на основі урахування психологічних особливостей діяльності в особливих і екстремальних ситуаціях. Психологічні особливості суб'єктів праці в особливих і екстремальних умовах діяльності виражаються в специфіці їхніх психічних станів, а також у психологічних характеристиках регуляції діяльності в екстремальних умовах [4].

Дослідження психічних станів співробітників ПМ є важливою складовою психолого-акмеологічного дослідження процесу їхньої адаптації до діяльності в екстремальних умовах. У монографії А.А.Деркача й В.Г.Зазикіна підкреслюється, що «сутність психолого-акмеологічного аналізу діяльності фахівців в особливих і екстремальних умовах складається у визначенні структурних змін, що відбуваються під впливом даних умов, а також виявленні умов і факторів, що сприяють підвищенню ефективності діяльності. При цьому головною відмінною рисою такого аналізу є врахування того, що діяльність суб'єктів праці в особливих і екстремальних умовах завжди здійснюється на тлі негативних психічних станів» [4].

Аналіз негативних психічних станів, що виникають у результаті дії екстремальних факторів, на наш погляд, припускає попереднє дослідження сутності екстремальних умов діяльності.

У психологічних дослідженнях склалося в цілому єдине уявлення про сутність екстремальних умов діяльності. На думку К.К. Платонова "...екстремальні умови - умови, що викликають реакції організму й особистості, яка перебуває на грані патологічних порушень" [8]. Подібної точки зору дотримувався й В.Д. Небиліцин: "... екстремальними або надзвичайними умовами будемо називати граничні, крайні значення тих елементів ситуації, які в середніх значеннях створюють оптимальне тло або принаймні не відчуються як джерело дискомфорту" [8]. Нерідко екстремальні й надекстремальні умови називають "зміненими". Так В.И.Лебедев вважає: "Границею, що відокремлює звичайні умови від змінених, ми вважаємо такі ситуації, де під впливом психогенних факторів психофізіологічні механізми й психічні процеси, вичерпавши резервні можливості, більше не можуть забезпечувати адекватне відбиття й регуляцію діяльності" [7].

Зокрема, у дослідженнях Зазикіна В.Г. була дана класифікація умов діяльності й виділені класи нормальних, особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності, які, крім нормальних, ще називаються утрудненими [5].

Загальним для особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності є дія екстремальних факторів, які і є значимими об'єктивними причинами, що впливають на характер, зміст і якість діяльності фахівців. Екстремальних факторів, що формують умови діяльності як утруднені, безліч, вони відрізняються значною розмаїтістю по своїй природі. Найпоширенішими серед них є: 1) фізико-хімічні характеристики умов діяльності або середовища перебування; 2) механічні впливи типу вібрацій, перевантажень та ін.; 3) сильні акустичні впливи; 4) небезпека; 5) часте виникнення непередбачених, у тому числі й аварійних ситуаціях; 6) специфіка діяльності - стрес, монотонність; 7) високий ступінь відповідальності, страх помилок, невдач; 8) тривалі емоційні конфлікти руйнівної дії [5].

Поряд із цим до екстремальних умов діяльності відносять події, які: 1) загрожують життю людини або можуть привести до серйозної фізичної травми або поранення; 2) пов'язані зі сприйняттям жахаючих картин смерті й поранень інших людей, мають відношення до насильницької або раптової смерті близької людини; 3) пов'язані із

присутністю при насильстві над близькою людиною або одержанні інформації про це; 4) мають відношення до впливу згубних факторів зовнішнього середовища або інформації про їх (радіації, отруйних речовин і т.д.); 5) пов'язані із провиною конкретної особи за смерть або важку травму іншої людини.

Багато хто з перерахованих вище факторів присутні в діяльності ПМ, особливо в тих підрозділах, які пов'язані з бойовими операціями.

Основні психологічні особливості професійної діяльності співробітника ПМ містять у собі: 1) особливу роль мотиваційно-ціннісної структури особистості співробітника ПМ, що визначає адекватне відбиття суспільно-значимої мети діяльності податкових служб і що дозволяє протистояти психологічному тиску на співробітника з боку кримінальних структур; 2) усвідомленість екстремального характеру діяльності, що робить сильний емоційний вплив на особистість співробітника ПМ і зумовлює істотні зміни в структурі діяльності в умовах виконання оперативного завдання; 3) невизначеність ситуації виконання оперативного завдання й труднощі прогнозування її розвитку, що сприяють розвитку несприятливих психічних станів (страху, тривоги).

Екстремальні фактори сьогодні соціалізуються й впливають на спосіб життя сучасної людини. Серед них - погроза втратити роботу, ріст вартості життя, злочинність, правова й соціальна незахищеність. Тому численні соціологічні опитування останніх років свідчать, що домінуючими станами є тривога, відчуття погрози, непевність у завтрашньому дні, стреси, занижена самооцінка. Все це викликає домінування негативних психічних станів - звідси емоційні зриви, нетерпимість, агресивність, прагнення будь-яким способом змінити стан свідомості й знизити тим самим силу напруженості. Із цим зв'язані сильні соціальні страхи, які, у свою чергу, виступають як екстремальні фактори. Очевидно, що співробітники ПМ також піддані дії цих факторів.

Сутнісні особливості процесу адаптації співробітників ПМ до діяльності в екстремальних умовах містять у собі елементи професійної й соціально-психологічної адаптації. Сутність професійної адаптації співробітника ПМ складається у встановленні такого функціонального стану, що забезпечує адекватне виконання професійної діяльності й характеризується побудовою моделі діяльності, виходячи як

із внутрішніх особливостей діяльності, так і із зовнішніх обставин. Професійна адаптація забезпечує вироблення індивідуальних способів і прийомів діяльності, включає особистість у трудовий процес і формує її як суб'єкта професійної діяльності.

Соціально-психологічні аспекти адаптації співробітника ПМ в екстремальних умовах діяльності складаються в досягненні найбільшої точності й оперативності групової взаємодії, погодженості дій членів групи, найбільш оптимальної й гнучкої організації спільної діяльності.

Сутність психологічної адаптації співробітника ПМ нерозривно зв'язана також з характером виникаючих у процесі професійної діяльності особливостей і труднощів.

Результати дослідження за допомогою спеціального опитувальника виявили підвищений рівень нервово-психічної напруги (НПН) у співробітників безпосередньо після проведення оперативного завдання (36 балів за 2-4 дні до виконання оперативного завдання й 55 балів безпосередньо після цього), що говорить про досить високий ступінь екстремальності їхньої діяльності.

Як показують результати анкетування, найбільш значимими проблемами для співробітників ПМ є: 1) невизначеність посадового статусу (23 %); 2) відсутність необхідних професійних знань і досвіду (28 %); 3) недоліки професійного досвіду (19 %) і необхідність переучуватися (16 %).

Зміст процесу психологічної адаптації співробітників ПМ розкривається в аналізі індивідуальних і загальних стратегій адаптації, що формуються в руслі одного із трьох типів адаптаційного процесу: 1) активний вплив на навколишнє середовище; 2) пасивне, конформне пристосування до умов середовища; 3) активність суб'єкта спрямована на пошук для себе такого середовища, яка б щонайкраще гармоніювала з його індивідуальними й особистісними особливостями. Грунтуючись на роботах М. Борнівассера, Г. Сельє, Р. Лазаруса, можна показати, що в проблемній ситуації людина демонструє два типи поведінки по її подоланню: а) зосередженість на проблемі й б) зосередженість на суб'єктивних переживаннях особистості. Виходячи із цього, виділяється три типи подолання важких ситуацій: конструктивна (контролююча-діюча), що управляє й унікає стратегії [1].

Схильність до тої або іншої стратегії адаптації визначається стійкою інтегральною властивістю особистості. Тому під стратегією

адаптації співробітника ПМ до діяльності в екстремальних умовах розуміється узагальнений спосіб саморегуляції як інтегративна особистісна властивість, на базі якої формується стійка система прийомів і способів, що відбиває його індивідуальний стиль діяльності. При цьому оптимальна стратегія адаптації мінімізує ціну адаптації й забезпечує її ефективність.

Дія екстремальних факторів приводить до виникнення в людини негативних психічних станів типу динамічної неузгодженості, які негативно позначаються на регуляції діяльності й знижують її ефективність і надійність. При цьому в багатьох випадках людина навіть не усвідомлює, що змінюється регуляція діяльності й знижується її якість. Негативні психічні стани сприймаються як негативні емоції й неприємні соматичні відчуття [5].

У більшості випадків компенсація негативного впливу негативних функціональних станів здійснюється людиною за рахунок вольових зусиль із підключенням резервних можливостей. У дослідженнях В.Г.Зазикіна було показано, що резервні можливості повинні бути функціональними, тобто пов'язані із запасом умінь, навичок, знань, не опрідечених у живій праці, але використовуваних у надзвичайних ситуаціях. У цьому складається принципова відмінність акмеологічного підходу від інших, у яких резервні можливості розглядалися головним чином як резерви організму або регуляції.

Підсумком багаторічної роботи вчених стало висування концепції про індивідуальний бар'єр психічної адаптації [1]. Спрощена класифікація психологічних наслідків екстремальності містить у собі:

1. Непатологічні (фізичні) реакції.
2. Психогенні патологічні реакції.
3. Психогенні неврологічні стани.
4. Реактивні психози.

Деякі психогенні розлади можуть виникати під час дії екстремальності й самостійно зникають при здійсненні адаптації людини до неї (особливо непатологічні реакції), інші ж вимагають надання медичної допомоги. У деяких випадках непатологічні реакції й, особливо, патологічні, через кілька місяців після екстремальних впливів мають тенденцію до трансформації в більш важкі форми психічних розладів.

Основними клінічними проявами різних етапів психогенних психічних розладів при обліку їхньої порівняльної характеристики й динамічного послідовного розвитку є наступні [1]:

1. При непатологічних невротичних проявах: астеничні порушення, тривожна напруженість, вегетативні дисфункції, розлади нічного сну, виникнення й декомпенсація психосоматичних розладів, зниження порога переносимості шкідливостей, зазначені феномени відрізняються парціальністю, симптоми не поєднуються в синдроми, існує можливість їхньої повної самокорекції.

2. При невротичних реакціях: контрольоване почуття тривоги й страху, поліморфні невротичні розлади, декомпенсація індивідуально-типологічних особливостей.

3. При неврозах: стабілізовані й невротичні стани, що клінічно оформилися, перевага депресивних, неврастенічних розладів і нав'язливостей, виражені психосоматичні неврозоподібні розлади.

4. При патологічному розвитку особистості: стабілізація й розвиток особистісних змін, втрата зв'язку невротичних розладів із причинами, що їх викликали.

5. При реактивних психозах і афективно-шочових реакціях: почуття страху, що досягає відчуття миттєвої загибелі, дезорганізація поведінки (безладне метання, панічне втеча або заціпеніння, ступор), порушення усвідомлення навколишнього, сприйняття й осмислення, некритичність до свого стану.

Трохи інша точка зору на це питання оформилася в дослідженнях закордонних фахівців, більшість із яких схильні психологічні наслідки бойових дій виділяти в специфічний синдром, відмінний від звичайних клінічних проявів психотравми. Залежно від об'єкта дослідження цей синдром носить різні назви: "бойові стресові реакції" і "синдром катастрофи".

Очевидно, що перераховані вище психологічні наслідки екстремальних впливів мають місце й у діяльності співробітників ПМ. У зв'язку із цим проблема вивчення як індивідуальних, так і групових бар'єрів психічної адаптації в умовах служб ПМ стає сьогодні дуже актуальною.

Процеси адаптації до екстремальних умов діяльності й існування розглядалися на різних рівнях: біохімічному, фізіологічному, психофізіологічному, психологічному, у меншому ступені - соціально-психологічному. В основному вони вивчалися з погляду формування й функціонування гомеостатичних станів, які дозволяють досягти максимальної ефективності фізіологічних функцій і поведінкових реакцій [1]. Розглянемо деякі з них виходячи із цілей нашого дослідження.

Існують різні точки зору щодо механізмів психологічної адаптації. Так Александровський Ю.А. [1] розглядає її як процес комплексної оптимізації, що дозволяє не тільки протистояти екстремальним факторам, але забезпечувати діяльність на рівні "оперативного спокою".

Короленко Ц.П. головний механізм адаптації розглядає в контексті диференціації поведінкових реакцій - посилення або ослаблення їхньої залежності від поставлених цілей [6]. Березін Ф.Б. [3] визначає психологічну адаптацію як "процес установаження оптимальної відповідності особистості й навколишнього середовища... у процесі діяльності", щоправда, критерії оптимальності не називає. Імовірно, автор має на увазі складні форми багатопараметричної оптимізації. Лебедев В.І. [7] адаптацію зв'язує з регуляторними реакціями, діяльністю й системою відносин, які були вироблені в онтогенезі.

По даним ряду дослідників, процеси психологічної адаптації прямо пов'язані з домінуючою високою емоційною напруженістю, стресами. Саме цей функціональний стан є, на їхню думку, ведучим і в процесі адаптації його рівень знижується аж до продуктивної форми. Вихідними факторами виникнення стресів є поява почуття тривоги, сприйняття зміненої ситуації, виникнення страхів через невизначеність і відсутність можливості передбачення. У процесі адаптації відбувається поступове пізнання нової ситуації, а при можливості - навіть зміна умов, відбувається так само перебудова системи реагування відповідно до нового образу ситуації. Уточнення образу дозволяє переструктурувати діяльність, включити резервні можливості, внести зміни й тим самим знизити ступінь невизначеності. Це зниження невизначеності приводить до зниження емоційної напруженості.

Ефективність психологічної адаптації залежить від трьох макрофакторів:

- соціально-психологічного (оптимізація мікросоціальної взаємодії, досягнення соціальних і особистісно значущих цілей);
- психологічного (підтримка психологічного гомеостазу);
- психофізіологічного (оптимізація на психофізіологічному рівні).

Лебедев В.І. показав, що адаптація не є гомогенним процесом, у ній є свої відмінні друг від друга фази, періоди, які обумовлюють її види [7]. Були виділені тимчасова дезадаптація (порушення психічної діяльності в момент кризи й вихід з її), переадаптація (перебудова функціональних систем діяльності й відносин). У самому процесі адаптації Лебедев В.І. виділив наступні етапи:

- підготовчий етап;
- стартова психічна напруга (стреси, негативні емоції);
- гострі психічні реакції виходу, що залежать від виду екстремальних факторів і особливостей особистості;
- психічна переадаптація;
- нестійка діяльність на тлі виникаючих негативних психічних станів;
- глибокі психічні зміни (зриви, розвиток нервово-психічних захворювань);
- гострі психічні реакції виходу й реадаптації (ейфорія, гіпоманіакальні стани, психомоторне порушення).

Були описані й виникаючі на кожному етапі психічні стани й емоційні реакції, у тому числі неадекватність реагування й перекрученість сприйняття.

Таким чином, аналіз публікацій по проблемі дослідження, та й сама практична діяльність фахівців свідчать, що дія екстремальних факторів приводить до виникнення в суб'єкта негативних функціональних станів, які негативно позначаються на психологічній регуляції діяльності, знижуючи її ефективність і надійність. При цьому в багатьох випадках суб'єкт праці навіть не знає, що змінюється регуляція діяльності й знижується її якість. Негативні психічні стани сприймаються їм як негативні емоції, що призводять до появи неприємних соматичних відчуттів.

У більшості випадків компенсація негативного впливу негативних функціональних станів здійснюється фахівцями за рахунок волевих зусиль із підключенням резервних можливостей і ін. У цьому полягає те загальне, що зв'язує особливі, екстремальні й надекстремальні умови діяльності. Ступінь їхньої мобілізації може досить точно характеризувати різні змінені умови діяльності. Психологічні й психофізіологічні дослідження свідчать, що в особливих умовах мобілізуються компенсаторні резервні можливості, в екстремальних - "буферні", а у надекстремальних - "аварійні" [5].

Теж саме можна сказати про відновлення після діяльності в змінених умовах: після діяльності в особливих умовах потрібно в основному відпочинок, рідше - відновлення; екстремальних - спеціальні форми відновлення, а надекстремальних - реабілітація.

Висновки. Проведений нами аналіз показав, що відсутні роботи, у яких досліджувалися б екстремальні умови діяльності

співробітників ПМ. Це зв'язано, насамперед, з відносно коротким строком існування самої служби, відсутністю наукових кадрів, що спеціалізуються в цій проблематиці.

Не менш важливими є також процеси професійно-кадрового становлення ПМ. Відомо, що в силу відсутності кваліфікованих кадрів, набір співробітників вироблявся зі структур МВС, СБУ, МО. Кожен із цих фахівців мав необхідну для роботи в ПМ кваліфікацію, однак ніс із собою стереотипи й звички поведінки колишньої організації. Відсутність професійної й морально-психологічної єдності в службах ПМ з'явилося одним із серйозних дезадаптуючих факторів. Підвищення професіоналізму співробітників ПМ є одним з головних факторів оптимізації їхньої психологічної адаптації до діяльності в екстремальних умовах. Таким чином, практична діяльність показує гостру необхідність у науковому осмисленні проблем, що з'явилися в діяльності ПМ, які мають психологічний і соціально-психологічний характер. Однієї з найбільш гострих і актуальних є проблема психологічної адаптації співробітників ПМ до діяльності в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю.А. О психической дезадаптации в условиях стресса // Психиатрическая эндокринология, резервы человеческой психики в норме и патологии. – М., 1988. – С. 10-11.
2. Анцыферова Л.И. Личность с позиции динамического подхода // Психологическая личность в социалистическом обществе: личность и ее жизненный путь. – М.: Наука, 1981. – С. 198-282.
3. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988. – 269 с.
4. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях. – М.: МААН, 1998. – 178 с.
5. Зазыкин В.Г. Психолого-акмеологические основы деятельности специалистов в особых условиях: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – М., 1994. – 27 с.
6. Короленко И.П. Психофизиология человека в экстремальных условиях. – М.: Наука, 1978. – 472 с.
7. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. – М.: Наука, 1989. – 276 с.
8. Психологические проблемы деятельности в особых условиях /Под ред. Б.Ф.Ломова. – М.: Наука, 1985. – 232.